

УСВІДОМЛЕНЕ ЗАСВОЄННЯ ДІТЬМИ УКРАЇНСЬКОЇ (НЕРІДНОЇ) МОВИ ЯК УМОВА НАВЧАННЯ

У статті обґрунтовано вимогу організації навчання дітей дошкільного віку української (другої) мови як процесу свідомого засвоєння нової мовної системи. З урахуванням принципу свідомості та умови забезпечення усвідомленого навчання української мови було розроблено та апробовано методичну систему і лінгводидактичну модель навчання дітей старшого дошкільного віку української мови в умовах полікультурного простору південно-східного регіону України. Запропоновані загальні підходи як стратегія навчання і методи, прийоми, дидактичні засоби як тактичний інструментарій враховували близькосторідненість української та російської мов, схожість їх структур на всіх мовних рівнях і водночас наявність розбіжностей. Виробленню, закріпленню і автоматизації навичок сприяла розроблена система мовних, мовленнєвих і комунікативно-мовленнєвих вправ (імітаційних, підстановчих, конструктивних, трансформаційних), словесних, дидактичних, рольових ігор, комунікативних ситуацій.

Ключові слова: принцип свідомості, осмислене зіставлення, позитивне перенесення, мовні знання, мовленнєвий досвід, інтелектуальні прийоми, аналітико-синтетична діяльність.

Навчання дітей дошкільного віку української мови потребує оптимізації шляхів організації освітнього процесу в умовах паралельного засвоєння близькосторіднених мов з урахуванням відмінних психолінгвістичних механізмів опанування рідної і нерідної мов. Удосконаленню процесу засвоєння нерідної мови слугує побудова навчання не за імітативною, а свідомо-імітативною схемою.

Вимога забезпечення усвідомленого засвоєння дітьми української мови ґрунтується на загальнотеоретичних положеннях психології, психолінгвістики і лінгводидактики в галузі навчання нерідної мови. Передусім дослідження психолінгвістики (М. Жинкін, О. Залевська, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Негневицька, К. Протасова, І. Румянцева, О. Шахнарович) і психології (А. Алхазішвілі, В. Артемов, Б. Беляєв, А. Богуш, Н. Імедадзе, Ф. Сохін та ін.) звертають увагу на відмінні за психологічними механізмами шляхи засвоєння рідної і нерідної мов. Рідна мова засвоюється через наслідування оточуючих, інтуїтивно, чому сприяє соціолінгвістичне оточення. Рідна, первинна мова засвоюється як єдино можливий засіб спілкування і пізнання світу. Засвоєння другої мови не пов'язується з життєвою потребою мовців, не стимулюється внутрішньою мотивацією для спілкування і, що важливо, спирається і відчуває на собі вплив уже сформованих рідномовних компетенцій. Таким чином, сучасне розуміння ефективних шляхів навчання другої мови відбувається з урахуванням положень теорії мовленнєвої діяльності, вчення про мову як засіб спілкування і пізнання, психолінгвістичних механізмів мовленнєвої комунікації, концепцію поетапного формування вищих психічних функцій.

У відповідності до зазначених концепцій, навчання другої (нерідної) мови повинно відбуватися свідомим шляхом, що означає, по-перше, опору на знання, вміння, навички, здібності, мовне і мовленнєве чуття, мовленнєвий досвід, набуті в першій мові. По-друге, механізм свідомого засвоєння другої мови спрямовується на активізацію осмислених позитивних перенесень знань і навичок (транспозиції) та контрольоване гальмування негативних впливів із боку стереотипів рідної мови на процес використання нерідної (інтерференції). По-третє, свідоме засвоєння мови

передбачає оптимальний синтез теоретичних знань та практичних умінь і навичок в оволодінні мовленням, що ґрунтується на концептуальному положенні про роль і місце мислення та свідомості в навчанні.

Дослідниками глибоко вивчені питання свідомого засвоєння другої мови з опорою на рідну мову мовців. Вченими (О. Біляєв, А. Богуш, Л. Булаховський, Г. Коваль, Н. Пашковська, А. Супрун, М. Успенський, Г. Чередниченко, М. Шанський, Л. Щерба та ін.) запропоновано зіставний підхід у навчанні другої мови, коли дітьми під керівництвом педагога зіставляються явища рідної і мови, що вивчається, для більш глибокого проникнення в їх структури. Особливе значення зіставлення як концептуальний підхід має під час паралельного засвоєння близькосторіднених мов. Він передбачає не лише осмислене з'ясування лінгвістичних і комунікативних явищ двох мов, але й розуміння того, як саме ці явища співвідносяться в системах двох мов.

У методиці навчання мови центральні позиції посідає принцип свідомості. Він у методиці навчання нерідної мови набув кількох інтерпретацій. По-перше, принцип свідомості реалізовується у свідомому, тобто осмисленому зіставленні дітьми рідної і мови, що вивчається, для більш глибокого проникнення в їх структури (А. Богуш, Г. Коваль, Н. Пашковська, Г. Ратинський, І. Рахманов, Г. Чередниченко, Л. Щерба). Особливе значення принцип свідомості має під час паралельного засвоєння близькосторіднених мов. Він передбачає не лише осмислене з'ясування сенсу засвоєваних явищ, але й розуміння того, як дані явища співвідносяться в системах двох близькосторіднених мов. Забезпечення свідомості має відбуватися за допомогою спеціальної організації діяльності (порівнянь і зіставлень), яка передбачає взаємозв'язок уявлень з другої мови з уже набутими знаннями з рідної мови; побудову матеріалу, що вивчається, в суворому логічному плані на основі порівняльного аналізу фактів однієї і другої мов; залучення дітей до самостійного осмислення мовних явищ та обґрунтування висновків [1; 2; 3].

По-друге, принцип свідомості трактується нами як розуміння теорії і вміння застосувати її на практиці. Така інтерпретація принципу свідомості

пропонувалася вченими Б. Беляєвим, Н. Пашковською, Г. Чередниченко, А. Шкляєвою. У цьому аспекті принцип свідомості розуміється як необхідність ознайомлення мовців із правилами мови і до осмисленого їх застосування. Діти дошкільного віку засвоюють будь-то рідну, будь-то другу мову практично, без знання лінгвістичних правил, але постійно здійснювана в процесі мовленнєвої діяльності складна аналітико-синтетична діяльність із мовними засобами дозволяла їм виробити певний мовний кодекс, яким дитина керувалася, знаходячись у межах того або того мовного коду [2; 3; 5].

По-третє, принцип свідомості мусить спрямовувати навчальний процес на формування готовності мовця користуватися виучуваною мовою без участі рідної мови (Ю. Пассов, Й. Паужа, Г. Ратинський). Чим більш досконаліми є навички мовця з другої мови, тим більш незалежним від рідної мови стає процес засвоєння цієї другої мови.

У прямому зв'язку з принципом свідомості перебуває принцип наочності, адже застосування останнього і забезпечує свідоме оволодіння мовою. «Застосування принципу наочності – одна із важливих умов усвідомленого засвоєння учнями програмного матеріалу... [6, с. 42]». Реалізується він у тому, що у відповідності до логіки процесу засвоєння знань на кожному відрізку навчання мовцем встановлюються мовні прояви у фактах одиничного, після чого відбувається закономірний перехід від сприйняття одиничного, конкретного до загального, абстрактного, або, навпаки – від загального до конкретного. При формуванні близькоспорідненої двомовності необхідність дотримання принципу наочності особливо значуща, оскільки в цьому процесі в нього спеціальне призначення: допомогти усвідомлено засвоїти подібні та несхожі факти кожної з мов, що вивчаються. Процес засвоєння мови при інтеграції принципів свідомості і наочності забезпечується як предметно-візуальними, ілюстративними дидактичними засобами, так і мовною наочністю, що особливо важливо, оскільки діти оволодівають не предметами, а новими мовними засобами.

У навчанні дошкільників української мови як другої відбувалася спеціально організована усвідомлена аналітико-синтетична діяльність у формі прийомів порівнянь і зіставлень, яка передбачала встановлення усвідомлених зв'язків між уявленнями дітей з другої мови з уже набутими знаннями в рідній мові. Дітей активно залучали до перцептивної діяльності (сприймати на слух засоби двох мов, вслухатись і вичленовувати диференційні елементи мовних одиниць) та інтелектуальної (самостійно осмислювати мовні явища, називати їх відмінні ознаки, обґрунтовувати висновки, здійснювати перенесення ознаки мовного явища на основі узагальнення на подібні явища певного класу чи групи).

Процес свідомого засвоєння української мови мав забезпечити осмислене застосування мовних знань на практиці. Свідомий шлях навчання мови в цій площині забезпечувався оптимальним співвідношенням між знаннями з мови та мовними й мовленнєвими вправами. При цьому бралася до уваги, що знання з мови мали прикладний характер, вони були

необхідними як перша сходинка у формуванні комунікативних умінь та навичок. Використання знань у мовних вправах на початку формування уміння було необхідним щаблем, але поступово компонент свідомого застосування знань згортався, втрачав свою актуальність, оскільки навичка автоматизувалася в мовленнєвих вправах, а отже, переставала контролюватися свідомістю, співвідноситися із конкретним мовним знанням. У процесі навчання старших дошкільників української мови було визначено оптимальне співвідношення між мовними вправами, спрямованими на закріплення одержаних знань, мовленнєвими, які призначалися для формування навичок неусвідомленого використання одержаних знань у мовленні, та комунікативно-мовленнєвими, в яких на самостійно-творчому рівні автоматизувалися вміння здійснювати мовленнєву діяльність у різноманітних комунікативних ситуаціях.

Отже, першим кроком у формуванні вмінь були мовленнєві вправи імітаційного, аналітичного, підтановочного характеру, що було особливо актуальним для розвитку близькоспорідненої двомовності, коли знання з другої мови мали певні відмінності в порівнянні з уже набутими, піддавалися корекції і обов'язково закріплювалися у мовленнєвих вправах, які передбачали свідоме застосування знань (Н. Пашковська, Н. Месяць, М. Пентиліук, Н. Прутулик, В. Трунова, О. Хорошковська). Наступний крок був відповідальним за формування мовленнєвих навичок, їх автоматизацію і розвиток вторинних умінь, коли правила, знання з мови використовувалися поза участю свідомого контролю, несвідомо, а свідомість мовця спрямовувалася лише на зміст висловлювання. На цьому етапі формування навичок важливими були конструктивні і трансформаційні вправи. Мовленнєво-комунікативні вправи вдосконалювали мовленнєві вміння і переважно спрямовувалися на розвиток умінь творчо використовувати засвоєні мовні засоби з комунікативною метою.

Усвідомлене засвоєння мови також спрямовувало навчальний процес на формування готовності мовця користуватися другою мовою без участі рідної (Г. Ведель, Ю. Пассов, Г. Ратинський). У цьому простежувався діалектичний зв'язок між необхідністю спиратися на знання і навички рідної мови та намаганням прийти в результаті засвоєння другої мови до повної відмови і повної незалежності від першої, рідної мови. Доведено, що засвоєння нерідної мови відбувається набагато ефективніше [2], якщо мовець постійно контролює себе, повсякчасно здійснює зіставлення засобів двох мов, утримує в пам'яті знання диференційних ознак мов, і рухається від суворого свідомого контролювання і послуговування знаннями – до автоматизованого, несвідомого, інтуїтивного користування другою мовою.

Отже, процес засвоєння другої мови у стимульованому середовищі вибудовувався принципово іншим, протилежним шляхом від того, як це відбувається з опануванням рідної мови. І тут важливою умовою став свідомий спосіб засвоєння нерідної мови. Опанування засобів української мови відбувалося на основі свідомої аналітико-синтетичної діяльності, постійного поелементного порівняння, зіставлення з аналогічними

ми засобами рідної мови і утримування у свідомості цих диференційних ознак. Цей етап контрольованої свідомістю діяльності сприяв поступовому виробленню особливої здібності – міжмовного чуття, яке дозволяло мовцю не змішувати засоби двох мов і утримуватися в межах однієї мовної системи. Отже, чим краще мовець знав другу мову, тим більше він віддалявся від прямої участі в мовленнєвій діяльності рідною мовою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш А. М. Методика навчання дітей української мови в дошкільних навчальних закладах : [підручник] / А. М. Богуш. – [2-ге вид.]. – К. : Слово, 2008. – 440 с.
2. Богуш А. М. Формирование оценочно-контрольных действий у дошкольников в процессе обучения родному и русскому языкам : автореф. дис. на соискание науч. степени докт. пед. наук : спец. 13.00.02 «Методика преподавания русского языка» / А. М. Богуш. – М., 1985. – 52 с.
3. Пашковская Н. А. Лингводидактические основы обучения русскому языку : пособ. для учителя /

Таким чином, загальнодидактичний принцип свідомості, що набув багатозначності в методиці навчання нерідних мов, і вплинув на визначення однієї з провідних умов навчання нерідної мови – усвідомленого засвоєння мови, посідає центральні позиції в методиці навчання дітей дошкільного віку некорінної національності української мови як державної.

- Н. А. Пашковская. – К. : Радянська школа, 1990. – 192 с. – (Б-ка учителя рус. яз. и лит.).
4. Соботович Е. Ф. Структура речевой деятельности и механизмы ее формирования : монография / Е. Ф. Соботович. – К. : ІЗМН, 1997. – 44 с.
5. Сохин Ф. А. Психолого-педагогические основы развития речи дошкольников : избр. труды / Ф. А. Сохин. – М. : Изд-во Московского психол.-соц. ин-та ; Воронеж : МОДЭК, 2002. – 224 с.
6. Текучев А. В. Очерки по методике обучения русскому языку : учеб. пособ. / А. В. Текучев. – М. : Педагогика, 1980. – 232 с.

REFERENCES

1. Bohush, A. M. (2008). *Metodyka navchannia ditei ukraïnskoi movy v doshkilnykh navchalnykh zakladakh [Methods of Ukrainian language teaching at preschool institutions]*. (2nd ed., rev.). Kyiv : Slovo [in Ukrainian].
2. Bohush, A. M. (1985). *Formirovaniye otsenочно-kontrolnykh deystvy u doshkolnikov v protsesse obucheniya rodnomu i russkomu yazykam [The formation of preschoolers' evaluative and control actions when learning mother tongue and Russian]*. *Extended abstract of doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
3. Pashkovskaya, N. A. (1990). *Lingvodidakticheskie osnovy obucheniya russkomu yazyku : posob. dlya uchitelya [Linguo-didactic bases of teaching Russian : tutorial]*. Kyiv : Radyanska shkola [in Russian].

4. Sobotovich, E. F. (1997). *Struktura rechevoy deyatel'nosti i mekhanizmy ee formirovaniya : monografiya [Speech activity structure and its formation mechanisms : monograph]*. Kyiv : IZMN [in Russian].
5. Sokhin, F. A. (2002). *Psikhologo-pedagogicheskie osnovy razvitiya rechi doshkolnikov : izbr. trudy [Psychological and pedagogical bases of preschoolers' speech development : selected works]*. Voronezh : MODIEK [in Russian].
6. Tekuchev, A. V. (1980). *Ocherki po metodike obucheniya ruskomu yazyku : ucheb. posob. [Essays on methods of teaching Russian : textbook]*. Moscow : Pedagogika [in Russian].

Л. И. Казанцева

ОСОЗНАННОЕ УСВОЕНИЕ ДЕТЬМИ УКРАИНСКОГО (НЕРОДНОГО) ЯЗЫКА КАК УСЛОВИЕ ОБУЧЕНИЯ

В статье обосновано требование организации обучения детей дошкольного возраста украинскому (второму) языку как процессу сознательного усвоения новой языковой системы. С учетом принципа сознательности и условия обеспечения осознанного обучения украинскому языку была разработана и апробирована методическая система и лингводидактическая модель обучения детей старшего дошкольного возраста украинского языка в условиях поликультурного пространства юго-восточного региона Украины. Предложены общие подходы как стратегия обучения и методы, приемы, дидактические средства как тактический инструментарий учитывали близкородственность украинского и русского языков, сходство их структур на всех языковых уровнях и одновременно наличие разногласий. Выработке, закреплению и автоматизации навыков способствовала разработанная система языковых, речевых и коммуникативно-речевых упражнений (имитационных, подстановочных, конструктивных, трансформационных), словесных, дидактических, ролевых игр, коммуникативных ситуаций.

Ключевые слова: принцип сознательности, осмысленное сопоставление, положительное перенесение, языковые знания, речевой опыт, интеллектуальные приемы, аналитико-синтетическая деятельность.

L. I. Kazantseva

CONSCIOUS MASTERING THE UKRAINIAN (NON-NATIVE) LANGUAGE BY CHILDREN AS LEARNING CONDITION

The article provides the justification of the demand of the organization of preschool children's learning the Ukrainian (minor) language as the conscious process of mastering new language system. It is carried out through the comparison of two languages' linguistic phenomena and understanding their differential and common features; it is based on mother tongue, speech and language experience, on providing the organized transposition and avoiding negative influ-

ences of interlingual interference; on optimal correlation of language theory and speech practice. Considering the principle of consciousness and condition of providing conscious teaching of the Ukrainian language, the methodic system and linguo-didactic model of teaching pupils of elder preschool age the Ukrainian language in conditions of multicultural environment of southern-eastern region of Ukraine was worked out and proved. The proposed basic approaches, such as teaching strategy, methods, devices and didactic means made it possible to account close relation of the Ukrainian and Russian languages; similarity of their structures at all language levels; and their certain differences as well. It stipulated the necessity of constant considering all the common, similar, different and opposite which was reflected in methodic (hidden) and open comparisons, systematic corrections of native language skills on the basis of revealed and acknowledged differential features. Special analysis was given to all the different phenomena by means of using intellectual devices which provided the conscious transposition and avoiding negative interlanguage mixing. Observations over the language phenomena, analysis, comparison, determination of common and differential features provided the generalization and fixing in children's consciousness the knowledge about the language in the form of certain models. This stage of mastering non-native language was considered as the necessary step which provided the unity of language theory and speech practice. The process of working out, consolidation and automation of skills was provided by the developed system of language, speech and communicative and speech exercises (imitative, fill-in, constructive, transformational), verbal, didactic, role games, communicative situations.

Keywords: principle of consciousness, conscious comparison, positive transfer, language knowledge, speech experience, intellectual devices, analytical and synthetic activity.

Подано до редакції 08.09.14
